Оригинални научни рад
811.163.41'282.3
811.163.41'367.624
DOI:10.5937/zrffp46-10797

Софија Р. Милорадовић[1]
Институт за српски језик САНУ, Београд
Универзитет у Нишу, Филозофски факултет

РЕЧ КОЈА (НИ)ЈЕ ИЗМАКЛА – *ОВДЕ* И *ТАМО*

Апстракт. У овом се прилогу кроз поетику пет дијалекатских текстова успоставља веза између Параћинског Поморавља и Косова и Метохије, док се кроз антонимично постављен прилошки пар *овде* и *тамо* указује на супротстављеност садашњег места бивствовања и негдашњег завичаја, завичаја и туђине, овога и онога света.[2]

Кључне речи: Параћинско Поморавље, Косово и Метохија, прилошки пар *овде* и *тамо.*

[1] sofija.miloradovic@sanu.ac.rs

[2] Текст је првобитно био уобличен као одговор на позив колега и пријатеља из Косовске Митровице да начиним прилог за зборник посвећен преминулом проф. Слободану Костићу. У међувремену, преминуо је изненада проф. Милета Букумирић, драги колега и несебични пријатељ. И на крају, сећајући се некако ненадано на Бадње вече 2016. године многих мени драгих људи – и студената и колега – са којима сам током непуних седам година рада на Филозофском факултету у Косовској Митровици и Грачаници сарађивала и пријатељевала, одлучила сам да текст посветим свима онима који са својим завичајем другују најчешће у сновима, одајући посебно поштовање трудољубивости двојице професора које сам најпре поменула, као и њиховој негдашњој дубокој оданости Биначком Поморављу и северној Метохији, чији сам сведок и сама била.

Рад је примљен 15. фебруара 2016, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 1. априла 2016.

Овај текст настао је из потребе за својеврсним омажом српским страдалницима са Косова и Метохије – њиховом изгнанству из завичаја и њиховој оданости завичају. Њиме чиним покушај да поетиком неколико одабраних дијалекатских текстова из Параћинског Поморавља[3] скренем сећање на везу са завичајем оних који су се у Поморављу привремено или свевремено зауставили и са којима сам размењивала питања на која није било одговора и одговоре који су се давали без питања, везу са Косовом и Метохијом – исходиштем призренско-тимочких и косовско-ресавских народних говора. Заправо, ово је покушај да *реч која је овде измакла* стигне барем *тамо* и попуни празнину која је њеним неизговором *овде* остала.

Често пута стрљамо босиљак, мало угрејем на ватру, није имало ове хемикалије као сада, или тамњан мало на жар, да мало промени ваздух. И ја помогнем свекрве, спремимо ручак, а мене мајка учила, ја сам била прва, па сам морала... Знала сам и да печем леба, и да скувам, и све. И да развијам коре, оне ништа. Ја помогнем свекрве, она рада, рада, рада што стигне ручак и ја умем и оћу. Ал кад оне дођу од овце, она каже: ел си на... спремила с твоу милосницу, она ти најбоља, ти с њом сам сарађујеш, а ми смо слуге, ми чувамо овце, а она кот тебе, кот куће. Каже, није то-то, но сте ви побегле, каже, она остала, дете ради, каже, шта ја да му браним. Роди се мене прво дете, муж у војску, три године у морнарицу био. Девери у војску, не даду јетрве паре за писма, не даду јетрве, не сме свекрва да ми купи писмо, а писмена сам да напишем. Један мој ујка ту био деловођа, он донесе детету млеко у бокал, па му да банку или две неке паре, то биле овако црвене, не знаш ти то, раније, а можда и знаш, али то је вредела та пара, као ове сад више. А он сирома узме, п-отвори куфер, па стави у оно, фијокицу. Мамо, нека, па ћу ја овде сам да гледам, па ће да пишемо тате писмо. И тако сам ја сес тим парама, кад неки да детету, пружи, ја сам с тим куповала по неко писмо, ал кад ми прво писмо дошло, ја нисам била кући.

(Мириловац)

Ту састали се, испратимо ту децу. Ништа нисмо више. Пишу само, добро ни, обукли не, све не обули, шта ти ја знам, прича како и(м) добро. Кад дође зимски одмор, они дођоше. Они шињели, они капе лепе, џелезничке, све то обучено. Добро, поседе петнаес дана, па треба д-иде. Мајко, ћу д-идем... Ја му закла кокошку, закла, огради колачи и нешто спреми. Ете ти га један Циганин, градио гребе-

[3] Дијалекатски текстови преузети су из дијалектолошке монографије о синтакси падежа у Параћинском Поморављу (Милорадовић, 2003, стр. 317–349).

ни некаки женама, старински. То радило се ручно. И седе туна... А, треба да му се даду педесет банке за ти гребени. А Љуба ће д-и(д)е у вабрику, отац његов. Каже, колко ти треба, Радивоје, паре. Он треба д-и(д)е тад увечер там. А ова ће д-и(д)е у другу смену у вабрику. Па, колико ми даш. И (о)на Циганин, даде му он педесет банке да плати ти гребени, а њему даде шездесет банке. Колико му да. А Циганин вели: Љубо, ге ти иде то дете у школу? Па, каже, далеко тамо иде, у Пулу, на море... Па зар га ти с педесет банке спремаш? Каже, немам више. Ми смо пуна кућа. У кућу трошак сваки дан. Нема, каже, више. Ej, мори, а ја Циганин, каже, моје не би испратио толико далеко с педесет банке. Па, каже, ти ако си Циганин, ти биће имаш паре. Ја немам. И ништа. Ућутемо се ми. Циганин отиде, Љуба отиде на посо. Он ћути, згрчио.... И отишо...

(Доња Мутница)

Ја сам рођена десете године, а дванајсте године био турски рат. И ја сам мала била, али то сам пантила да ми тату донели, мојега оца, мртвога из... неку борбу, што се та борба водила. И они га донели, и четрнаес-петнајсти дан мој отац умро. Али ја то не знам. Да то ми отац, нит умро, шта сам имала, две године, ништа то није било. Али пантим ја кат та човек дошо. Они кажу: то тата дошо, то тата дошо из војске. И ми деца смо ради, а мајка ни викала: тата отишо у војску, па ће да дође, и ми деца ради смо да знамо да имамо тату, али не знамо тату. И кад дошо та човек, и они кажу нама: то је тај ваш тата, има да дамо дванаес дуката овем деке што ни довео тату кот куће. И мо мајка да дванаес дуката некем деде отуд, от та крај, не знам ни где је. И њега оставио код нас. И мо мајка му дала седамнаес дуката и дукат га частила... што довео мојега оца, истина, што довео мојега оца, а... а да није, он би там сирома, ники не би мого да га узне, ники... То сам запантила лепо да мо мајка кука, а ја мисим да то она пева. Ја не знам да л се то кука, да л се то... Он био рањен тешко и, сирома, довели га кот куће, и петнаести дан умро. И ми деца тако као ради смо, а лепо пантим: на астал турили тога човека, и то ми вичемо. (О)ни: ћутите, тата спава на астал. То смо ми деца... А били смо четири сирочета остали кад ни отац умро.

(Рашевица)

Кад изиђомо на крај Главице, ми викнумо, изиђе једна жена: шта оћете. Били смо у воденицу, па смо омркли, милиција не, реко, заставља са стране да станемо, са стране да станемо, а ми, реко, кобила има ждребе, ће липче ждребе, није сисало цео дан. А и, реко, и једна комшика наша има мало дете, п-оставила и она пошла, реко, и како ћемо. Ајде, ћу ви дам ја свећу. Да ни свећу и запалимо ми. Једну свећу, седи једна жена напред и држи свећу напред и... и јед-

на позади на џакови, и држимо ми две свеће. Та погоре, малу ми дала једну, она погоре однапред, а отпозади светли. Прођемо ми преко Параћин, не гасимо, то светли и преко Стриже, и кад одврнемо за Параћин, тад угасимо то светло. Све тако све... далеко било, ки кад умро неки у кола, е, тако там светли то. А то за воденицу кат смо ишли тад, то је био циркус кат смо дошли. То смо за дуго причале шта смо радиле у воденицу.

(Лебина)

Ја сам прошла кроз болницу, нисам прошла кроз улицу. Идем, идем, све лево, лево наниже, и сиђем код доње капије. А две капије иму на тај круг. И она, каже, иди, каже, па право кот капије. Она ми је рекла, ал ни ми рекла д-и(де)м лево ил десно. И ја сиђем, обрћам се, снег преко десет сантима. Ја... нигде жива душа, ноћ, после седам сати. Било шес, ал дошло после седам. И ја видим једног у беле дреје. Сад он болничар, видим, ал ја кажем, ја, реко, молим вас, докторе, да ми покажете ге горња капија, реко, на овај круг, остао ми санитет. Довела сам, реко, болесника овде и не знам ге ћу сад. Па се заплака. Он каже: у, сасвим си сишла лево, ниско, каже, изброј улице, па на најгорњу улицу увати право, и ту, каже, има зелено шибље. Реко, знам де има. И ту ћеш, каже, д-изаћеш коде санитета. И ја тако, тако, како ми он каже, и право там. А гори дрво и камен, зима. И право там. Кад отиднем там, она ме чека. Каже, па ге си, бога ти твога, још кад те тражим, сат време те тражим, каже, у сваку болницу, мислим – залутала си. Реко, нисам залутала, но не мог се снаћем. И он каже: ајд, им ја да купим неку поморанџу, каже, оде отворено, каж(е), да појемо, цео дан нисмо трун јели. И после свратимо на Очно и тамо двојицу довезо, једну жену да оперише очи, па зет и ћерка. И он узе њи, и на те четри поморанце дођомо из Београда.

(Забрега)

Самом природом својом овај ми текст на неизбежан начин намеће и потребу да се барем још једанпут вратим причи коју су ми године 2003. без устезања причали прогнани косметски Срби, они које је државна администрација прогласила интерно расељеним лицима, смештени у колективне центре у граду Параћину.[4] Када је реч о вођењу дијалога са информаторима са којима је у колективним прихватним центрима разговарано о њиховом негдашњем животу, антрополингвиста ће закључити

[4] О овоме је писано у уводним напоменама уз етнолингвистичке транскрипте из Метохије (Милорадовић, 2010).

да се „и у самим информаторима води једна врста унутрашњег дијалога“, као и то да се зато што је „тешко објаснити индивидуалну психолошку позадину вербализованог (...) успостављају углавном само бинарне опзиције“, типа *некад* : *сад*, *тамо* : *овде* итд. (Ћирковић, 2004, стр. 103). Исто тако, још једном морам поменути и оне који су причали – домаћине лишене свога домаћинства, који су показали како се у несрећи не мора постати очајник, јер су ме у тућем, боље рећи – у свачијем и ничијем, дочекивали као на своме. Њихова прича изнова сведочи о томе да на неким просторима и у неким временима постоје речи *овде* и *тамо*, у граматикама и речницима назване прилозима и означене као непроменљиве речи, које у себи сабирају цео један универзум и које у себи окупљају читаве људске судбине.

Животи оних које сам у том времену сретала били су само делић једног несагледиво великог страдалничког клупка судбинâ које су се огледале у тим двема речима – *овде* и *тамо*, а само они чија се судбина у њима зрцали знају шта то може бити *овде*, а шта то бива *тамо*. У лингвистичком ће се тексту констатовати да заменички прилог *овде* у српскоме језику упућује на простор у коме се говорник налази, док прилог *тамо* представља његов локациони опозициони парњак, те „означава било већ поменуто место, било место на које говорник показује али га истовремено описује као дистално“ (Ашић, 2015, стр. 134). А питање је докад ће то именовани завичај трајати као такав, а када ће – без постојања икаквих услова за неку гласовну алтернацију, али уз неминовни услов под којим нада у повратак прелази у сећање на негдашње бивствовање – сасвим прећи у *тамо* (са значењском дефиницијом коју му лексикографи приписују). И тада ће се, лингвистички речено, *већ поменуто место* које се овом прилошком речју означава коначно атрибуирати дистантношћу, а језиком пак прогнаника речено – биће то просторје у чијем би правцу увек могли руком показати, једновремено знајући да се могућност допирања до *тамо* не мери физичком раздаљином, оном коју је заправо најлакше савладати.

Кроз записе које даље доносим често као да изречно пробија и неко осећање обавезе према сабеседнику *одавде* – да му недвосмислено јасна постане оку невидљива линија између *овоīа овде* и *оноīа тамо*. Неизбежно, дакле, кључна реч приче коју причају бројни гласови, пробијајући се до нас са посве различитих страна, постаје *тамо*, а у ту двосложну реч стају упућивање и разликовање, памћење и незаборав, успомене и сета. Чини се као да

кроз њу одјекују сећања, док нада дамара само као ехо – све тише и тише. То би се све слабашније дамарање у некоме тексту из антрополошке лингвистике назвало настајањем својеврсне дијаспоричне свести.

Свети Трифун смо ïа ***тамо*** *звали – Трифундан. Тако* [веома тихо].

И то је свети Стефан ***тамо****... у Дечанима. Цабе* [тихо, са тугом у гласу].

Тамо *су брдовита места* [тише, са сетом у гласу]*, ïоре је то боїато, има леïе ливаде, леïи ïашњаци. Сви истерују стоку ïоре на ïашу. До јесени они тамо буду, у јесен ïосе силазе. Горе да ïоведеш деце, дођe ти румено ко да си му бојy ставила на лице.*

У овим се записима кроз антонимично постављен прилошки пар *овде* и *тамо* указује на супротстављеност садашњег места бивствовања и негдашњег завичаја, али се њиме може указати и на противстављеност завичаја и туђине, овога и онога света. У питању су две својеврсне кључне речи, које су заправо одређење живота појединаца и породица – не само у простору него и у времену, па тако и у начину живљења. Основна лексикографска дефиниција прилога *овде* је 'на овом месту' (*Речник српскохрватскоїа књижевноī језика* [РМС], 1969, *овде*; *Речник српскохрватскоī књижевноī и народноī језика* [РСАНУ], 2001, *овде*), а прилога *тамо* је 'на том месту' (РМС, 1976, *тамо*), с тим што се у причи наших страдалника реч *тамо* односи на завичај, место некадашњег изгона, самим тим – на нешто познато и блиско, док у друга два случаја реч *тамо* симболизује, по семантичкој дефиницији овога заменичког прилога сасвим очекивано, нешто што је далеко, непознато и застрашујуће – туђину и смрт. Тако се у сећањима и њиховом обликовању у причу код наших прогнаника догодило да реч *тамо* постане дихотомична, сажимајући у себи два наизглед неспојива значења – значење удаљености и значење блискости.

Додатно, међутим, секундарно речничко значење прилога *овде* – 'овамо, на ово место' (РСАНУ, 2001, *овде* 2), везано за глаголе кретања, у нашој причи одсликава сеобе које се крећу ка местима будућег живљења оних који у њима (и даље) корачају. Постоји, ипак, уза све ово, и још нешто. Када у Речнику Матице српске прочитамо првонаведено значење прилога *тамо* – 'у том правцу, на ту страну' (РМС, 1976, *тамо*), и посебно још пример којим је оно поткрепљено: *А ја сам тамо намјерио*, а потом реченицу из једнога од мојих записа: *Овај рат два-три пут ме доваћа, и мењала домови,* ***тамо-овамо***, можда се усудимо да барем назремо ону претходно

помињану наду у „преметање“ првог и другог члана овог антонимичног израза – наду у извесно неизвестан повратак.

У савременим светским правцима истраживања избеглица, у избегличком дискурсу, *дуализам* је једна од кључних речи: „Ова лица су и истински расељена, живе далеко од места које (географски, социјално, емоционално, психолошки, културно и сл.) доживљавају као свој 'дом', они живе у другом свету, који опет са своје стране носи различите социјалне, културне, емоционалне и друге конотације“ (Сикимић, 2004, 33), а код тих расељених лица, која се налазе у новој средини, дејствују „центрипеталне силе дома и стабилности и истовремено центрифугалне силе одласка и јединствености“ (Исто). У том се ковитлацу привлачења и одбијања може једнога будућег дана стићи од „подељеног“ осећања присуства *и (овде) и (тамо)* до – за многе ничим нескривљеног и тескобног – статуса именованог са *(н)и овде (н)и тамо*,[5] а услед разапетости, с једне стране, осећањем обавезе да се оно *тамо* баш сасвим не утули, и с друге стране, разумом вођеном тежњом да се *овде* ипак мора од недаћа заклонити. Тако се копулативно *и – и*, формални означивач радњи везаних истовременошћу или узастопношћу, може невољно преметнути у, такође копулативно, *ни – ни*, које ће и даље означавати радње истога смера, али сада – обе негиране.

Речи *овде* и *тамо*, са лексиколошког аспекта осмотрене као антонимијски прилошки пар, сажимају у себи јад свих оних који напуштају своје домове и своје ближње и насељавају неки туђи свет, попут оних које је Алекса Шантић 1896. године покушао да дозове речима *Остајте овђе*, а оних којима је Дарко Лунгулов 2009. године посветио филм *Тамо и овде*. Они нису одлазили „*тамо* где други људи око њих разумеју до краја и до дна шта они кажу, до последњег спољног и унутрашњег трепета језичког разумеју шта је онима драго и шта их боли“, у крајеве о којима је мислила Исидора Секулић. Јер, како је записала у својој збирци есеја *Говор и језик – културна смотра народа* – „емиграције наше у Русију, Влашку, северну Мађарску, нису могле заменити завичај: туђина, то је туђ језик“.

И последње, не по граматичким категоријама но према законима о које се ништа не може оглушити, постоји *овде*, на овој

[5] О овоме се статусу може читати у монографији Младене Прелић у којој се налази подробна анализа питања српске националне мањине у Мађарској и питања етничког идентитета Срба у овој земљи поткрај прошлога века (Прелић 2008).

првој страни живота, и *тамо – у онај други твој живот*, у који се креће уз пратњу *небеских свирача*, оних који се помаљају из високе, усталасане траве на брегу и којима *беле птице* полећу из *белих гнезда*, како то *орати* Петрија у венцу који је сплела од нити своје животне приче, а који нам је као *Петријин венац* подарио Драгослав Михаиловић: „Тако те живот од млоги добри људи растави да се више никад на овај свет с њи не саставиш. И остаје ти само да се надаш да ћеш једанпут можда у онај други твој живот да и(х) видиш и да ћеш макар тад да могаднеш да им кажеш ону реч што си им некад спремила. Овако, *овде*, она ће некако да ти измакне“.

И тако, ипак слутим да се једна неизговорена реч, *реч која је овде измакла*, она коју помиње Петрија у своме ламенту над растанцима, нашла у барем понекоме од ових дијалекатских медаљона, који су заправо „истргнути“ детаљи животних прича мојих саговорника из Великог Поморавља, али и детаљи једне од старине заједничке, никада до краја испричане, понајчешће тегобне и тренуцима радости тек натрунуће приче људи чији су животи протицали покрај Морава, обележени свим оним што су воде трију српских река вековима собом носиле. Ту *реч* овим скромним прилогом полажем у изодавна сачињену и вазда допуњавану руковет мојих сећања на све наше заточенике изгнаничке судбине – прогнанике и бездомнике.

ЛИТЕРАТУРА

Ašić, T. (2015). „Spacial deictic expression in Serbian *ovde*, *tamo*, *tu*: a new approach“. У: Љ. Поповић, Д. Војводић, М. Номаћи (ур.), *У простору лингвистичке славистике, Зборник научних радова поводом 65 година живота академика Предрага Пипера* (стр.111–134), Београд: Филолошки факултет.

Милорадовић, С. (2003). *Употреба падежних облика у говору Параћинског Поморавља. Балканистички и етномиграциони аспект*. Београд: Етнографски институт САНУ, Посебна издања, Књига 50.

Милорадовић, С. (2010). *„Крсте носим, Бога молим...* (Етнолингвистички транскрипти из Метохије са уводним напоменама)“. У: М. Букумирић (ур.), *Зборник радова са пројекта „Истраживања српског језика на Косову и Метохији“* (стр. 43–67), Књига 1 (2008). Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини.

Прелић, М. (2008). *(Н)и овде (н)и тамо. Етнички идентитет Срба у Мађарској на крају XX века*. Београд: Етнографски институт САНУ, Посебна издања, Књига 64.

Речник српскохрватскога књижевног језика, I-VI (1967–1978). Нови Сад: Матица српска – Матица Хрватска (I-III) ; Нови Сад: Матица српска (IV-VI).

Речник српскохрватског књижевног и народног језика (1959). Београд: Српска академија наука и уметности (књ. 1–18).

Сикимић, Б. (2004). Тај тешко да гу има по књиге. *Лицеум* 8 (*Избегличко Косово*), 31–69.

Ћирковић, С. (2004). Мек љеб ко сунђур да једеш. *Избегличко Косово*, *Лицеум* 8 (*Избегличко Косово*), 85–108.

Sofija R. Miloradović
Institute for the Serbian Language, Belgrade
University of Niš, Faculty of Philosophy

Summary THE WORD THAT DID (NOT) ESCAPE – *OVDE* [*HERE*] AND *TAMO* [*THERE*]

This contribution first establishes a link between Paraćinsko Pomoravlje and Kosovo and Metohija through the poetics of five dialect texts. Then, via the antonymically positioned adverbial pair *ovde* and *tamo*, it draws attention to the contrast between the present place of residence and the past homeland, between the homeland and the foreign land, this world and the otherworld. The concerned two words are key words of sorts, describing the life of individuals and families – not merely in space but in time as well, and including their way of life. The basic lexicographic definition of the adverb *ovde* is "here, in this place", and of the adverb *tamo* "there, in that place", but in the story of our sufferers, *tamo* denotes the homeland, the place they were exiled from, and therefore – something familiar and close, while in two other cases the word *tamo* symbolizes something distant, unknown and frightening – foreign lands and death. Additionally, however, the secondary dictionary meaning of the adverb *ovde* – "here, towards this place", linked to verbs of motion, reflects the speakers' migrations to some future places of residence.

Key words: Paraćinsko Pomoravlje, Kosovo and Metohija, adverbial pair *ovde* and *tamo*.